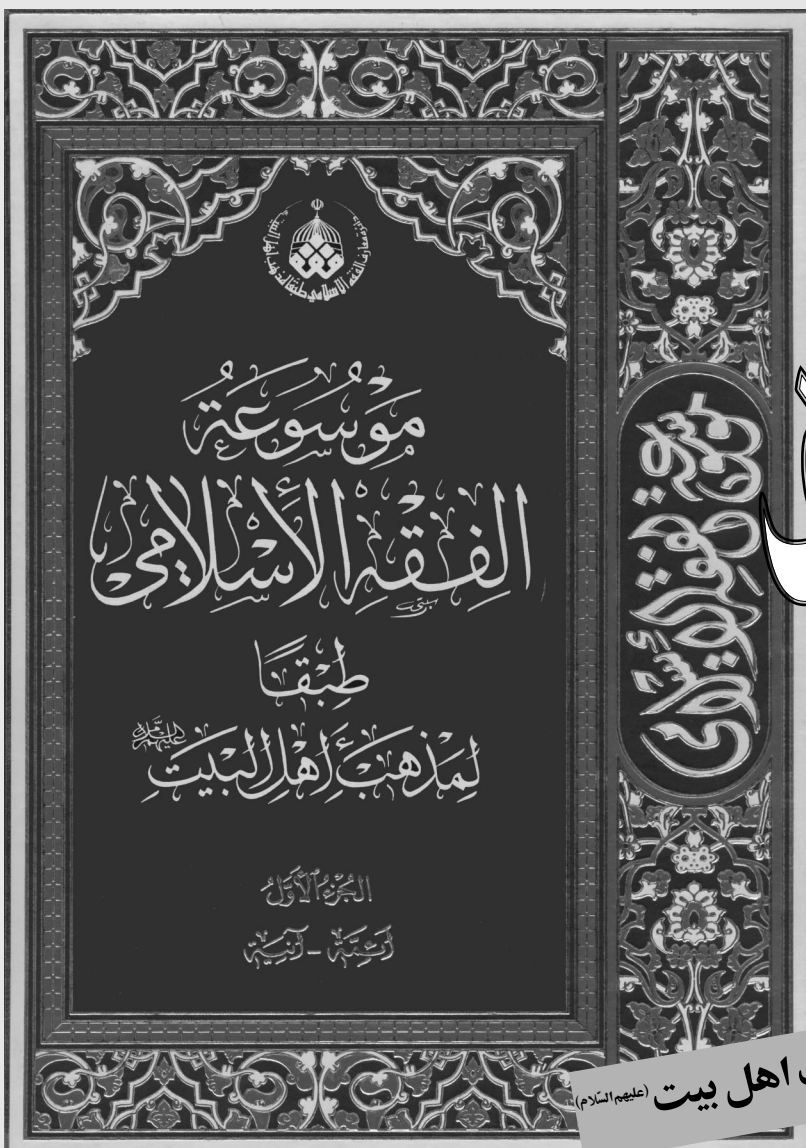

نگارشی به دائرة المعارف فقه اسلامی

مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی طبق مذهب اهل بیت (علیهم السلام)

گنجینه کتاب‌های فقهی در طول تاریخ یک هزاره خود سرشار از ده‌ها اثر و تألیف گران‌سنگ و بی‌مانند است و از ویژگی‌های نمایان این دوران میراث فرهنگی، ظهور اندیشه‌های ناب و ریشه‌دار است. این نوشته‌ها دربردارنده نظریه‌ها، گرایش‌ها و روش‌های متنوع فقهی و مشتعل بر مطالب علمی فراوانی است.

اما این میراث فرهنگ اسلامی، در حصار تقلید باقی ماند و در حاله‌ای از کهنگی پوشیده شد و فقه از حرکت چرخه‌نویس بیان، روش و شیوه‌های نوین نگارش بازماند و یا پسرفت داشت، این امر موجب گردید تا در نتیجه فقه به صورت اندیشه‌های متراکم و انباشته‌ای درآید که در کتابخانه‌های قدیمی و تاریخی نگهداری شود و به جز شمار اندکی فرهیخته و فقیه، کسی به سراغ آن نرود.

زنده نگه‌داشتن میراث فرهنگ کهن فقه و بازآفرینی آن و هم‌تراز قراردادنش با

دانش‌های دیگر، کار سترگی است و به ثمر نشاندن آن فقط با تشکیل همایش و گردهمایی علمی یا کارهای سریع و زودگذر میسر نمی‌شود؛ بلکه نیازمند کار سترگ تاریخی است که تلاشی پیوسته و خستگی‌ناپذیر به دنبال داشته باشد تا از این طریق بتوان غبار کهنگی سده‌های گذشته را زدود و نظریه‌های روشمند نهان در میان کتاب‌های غبارآلود را بیرون کشید. از مهم‌ترین طرح‌های بزرگ و تاریخی، تدوین و نگارش دانشنامه‌ها و دائرةالمعارف‌ها است که امروزه بسیار مورد توجه و عنایت است. شیوه دائرة المعارف نویسی از شیوه‌های ارزنده‌ای است که در نشر فرهنگ و دانش در سطح گسترده مورد توجه است؛ زیرا به علت فراوانی و گسترش و تحول سریع علوم، آگاهی از آنها برای هر کسی آسان نیست. از این رو، فایده تدوین علم فقه براساس شیوه نوین الفبایی دانسته می‌شود.

این روش تألیف، در آغاز امری آسان می‌نماید؛ چرا که چیزی بیش از جمع‌آوری اطلاعات از مصادر و منابع در ضمن عناوین متعدد (مدخل) نیست. اما دست‌اندرکاران شیوه دانشنامه‌نویسی به خوبی از سختی کار و انبوه مشکلات چنین کاری آگاه می‌باشند، به ویژه در فقه اهل بیت (ع) با آن حجم بسیار و گستردگی فراوان مباحث و مطالب و فزونی و گوناگونی آرا و اختلاف گرایش‌ها و برداشت‌های فقهی. از سوی دیگر، با تراکم مصادر و تعداد بی‌شمار آنها و دگرگونی زبان بر اثر گذشت زمان، کار دشوارتر می‌گردد. چنانچه انگیزه دانشنامه‌نویسی دسترسی به آخرین اطلاعات و دانسته‌ها و احاطه علمی بر همه مطالب باشد و نیز مخاطبان آن دانش‌پژوهان و متخصصان باشد، تدوین و تهیه دانشنامه سخت‌تر می‌شود. اکنون با این حجم سترگ از اطلاعات علمی، دسترسی سریع و آسان به آنها امری است که

خود را به خوبی نشان می‌دهد تا در طرحی سترگ و عظیم به داده‌های قابل پردازش نرم‌افزاری تبدیل گردد.

بی‌گمان پردازش نرم‌افزاری این کتابخانه‌های عظیم که به شکل دانشنامه شکل گرفته، می‌تواند کاری بس بزرگ و ارزشمند در عرصه علم و پژوهش قلمداد شود که با کارهای دیگر قابل قیاس نیست. ما با معرفی برخی از متون قابل پردازش می‌کوشیم تا پژوهشگران و طراحان را با آنها آشنا نماییم و زمینه حرکت عظیم در جهت تولید علم و نهضت نرم‌افزاری در همه علوم به ویژه علوم انسانی و دینی را فراهم سازیم.

در این شماره، به معرفی «دائرة المعارف فقه اسلامی طبق مذاهب اهل بیت(ع)» می‌پردازیم. دائرةالمعارف فقه اسلامی با هدف فراهم‌آوری متنی علمی و تخصصی نگارش یافته است. از این رو، به اطلاعات اجمالی اکتفا نشده است. محدوده محتوای مورد بحث در این دائرةالمعارف از نظر قلمرو، ژرفا، ساختار و منابع، فراتر از دائرةالمعارف‌های

دائرةالمعارف فقه اسلامی با هدف فراهم‌آوری متنی علمی و تخصصی نگارش یافته است. از این رو، به اطلاعات اجمالی اکتفا نشده است. محدوده محتوای مورد بحث در این دائرةالمعارف از نظر قلمرو، ژرفا، ساختار و منابع، فراتر از دائرةالمعارف‌های عمومی فقه است

عمومی فقه است. انتخاب چنین هدفی در نگارش به منظور اتقان و استحکام هرچه بیشتر این طرح علمی است تا خلا آشکاری را که در کتابخانه میراث فقهی شیعه دیده می‌شود، پر کرده و در عین حال با ارائه تحقیق گام‌هایی در این علم برداشته شود. بنابراین، مخاطبان این دائرةالمعارف، هم متخصصان فقه هستند و هم افرادی که آگاهی متوسطی در فقه دارند.

تهیه این دائرةالمعارف سترگ را مؤسسه دائرةالمعارف فقه اسلامی به عهده گرفته است. این مؤسسه در سال ۱۳۶۹ به فرمان مقام معظم رهبری تأسیس شده است و مسئولیت اداره آن را حضرت آیه الله سید محمود هاشمی شاهرودی به عهده دارد.

روش پژوهش

مباحث فقهی به پیروی از عناوین مدخل‌ها به ترتیب الفبایی که شیوه برتر در عصر حاضر

است، عرضه می‌شود؛ زیرا در این روش، خواننده بدون هیچ دشواری و زحمتی، مطلب مورد نظر را می‌یابد. انتخاب عناوین و آماده‌سازی مباحث در دو مرحله بیان می‌شود:

محور اول: مدخل‌ها مدخل‌یابی

مدخل‌ها، کلید واژه‌هایی هستند که کاربران به وسیله آنها به آسانی به مطالب و اطلاعات موجود در دائرةالمعارف دست می‌یابند. مدخل‌های این دانشنامه محدود به عناوین شرعی یا مصطلح در نزد فقیهان نیست؛ بلکه سعی بر آن بوده تا با ازدیاد واژه‌هایی که خواننده را به مطالب مورد نظر راهنمایی می‌کند، قلمرو این عناوین گسترش یابد تا امکان دستیابی و استفاده برای شمار بیشتری از مخاطبان فراهم آید.

توسعه مدخل‌های فقهی بدان معنا نیست که به شیوه فرهنگ واژگانی، همه واژه‌های منابع فقهی را در فهرست مدخل‌ها قرار داده و بدون رعایت ضابطه‌ای، نام «اصطلاح» یا «مدخل فقهی» آورده شود. برخی واژه‌ها مانند اتخاذ و ارتباط به رغم تکرار و کثرت کاربرد آنها در کتب فقهی در مجموعه مصطلحات و عناوین فقهی قرار داده شد و تنها واژگانی که موضوع احکام و آثار فقهی‌اند چون اباحه، ارش و اتلاف، به عنوان مدخل آورده شده است و احکام مترتب بر آنها از لابه‌لای متون و ابواب مختلف فقهی گردآوری شد.

بنابراین، مدخل‌های دائرةالمعارف به آن گستردگی نیست که محدوده و ضابطه‌ای نداشته باشند و از سوی دیگر، دایره این مدخل‌ها آن قدر محدود نیست که استفاده از آن برای غیر متخصصان دشوار باشد؛ بلکه کوشش شده تا میان ذوق عرضی و تخصص فقهی در گزینش مدخل‌ها و عناوین جمع شود. از اینجا می‌توان گفت عناوین و مصطلحات فقهی با توجه به طبیعت مضامین آن چند دسته‌اند:

۱. اصطلاحات فقهی شرعی: یعنی الفاظ متداولی که در فقه استعمال شده و معنای اصطلاحی خاصی دارند که با معنای لغوی آن متفاوت است. این الفاظ سه‌گونه‌اند؛ الف) لفظی که بیانگر حقیقت مصطلح یا حقیقت شرعی الفاظی است که شارع آنها را در غیر معانی عرضی آن به کار برده است و یا لفظ جدیدی را در معنای شرعی استعمال کرده است. برخی از فقها اصطلاح «ماهیات جعلی» را به این مورد نسبت داده‌اند.

ب) لفظی که بیانگر حقیقت متشرعه است؛

یعنی معنایی که در عصر امامان(ع) در عرف مستشرعان پدید آمده است، مانند لفظ «کُر». ج) لفظی که بیانگر معنای اصطلاحی خاصی نزد فقیهان است مانند اجتهاد که در لغت به معنای تلاش و در اصطلاح فقیهان به معنای استنباط حکم شرعی از ادله تفصیلی است.

۲. عناوین ابواب و مسائل فقهی: الفاظی که حامل معنای خاصی نیستند؛ بلکه معنای لغوی خود را دارند، اما در کتاب‌های فقهی، عنوان یک مسئله فقهی قرار گرفته‌اند، مانند عول و بیع و تشریح.

۳. موضوعات احکام شرعی: الفاظی که جز معنای لغوی یا عرضی همراه ندارند، اما موضوع حکم شرعی قرار گرفته‌اند و فقیه با کشف مدلول آنها می‌تواند وظیفه شرعی مکلف را معین کند، مانند غنا و صعید.

طرد از موضوع، معنای عام آن است که شامل متعلقات احکام و قیود و متعلق آن است. به طور کلی، ملاک آن است که لفظی در فقه مصب حکم واقع شده و حکم فقهی به نحوی با آن ارتباط منطقی و علمی داشته باشد.

۴. عناوین شرعی: الفاظی که برای احکام شرعی وضع شده‌اند، مانند: وجوب، حرمت، بطلان و جزئیت.

۵. عناوین وضعی و حقوقی: الفاظی از قبیل: حق، ملک، اعراض، عقد، ایقاع، منبع و اجاره.

۶. عناوین مرتبط با فقه: هر گونه اصطلاح و الفاظی که ارتباط تنگاتنگی با اصطلاحات فقه دارند، مانند اصطلاحات اصولی چون اجماع و اصل و یا حدیثی مانند مرسل؛ زیرا نادیده گرفتن آن، فهم بسیاری از مطالب فقهی را دشوار می‌کند.

به هر حال، دائرةالمعارف فقه اسلامی در بردارنده حجم زیادی از عناوین و مدخل‌های فقهی است که یکسان نیستند و از جهات متعدد با هم تفاوت دارند. از این رو، به روابط میان مدخل‌ها نیز توجه شده است تا فرایند پژوهش و تحقیق، کامل و فراگیر باشد.

دسته‌بندی و چینش مدخل‌ها

استفاده از شیوه الفبایی در تدوین دائرةالمعارف معمولاً مشکل تکرار در بیان مطالب و تداخل بحث‌ها را پدید می‌آورد. راه منطقی حل این دشواری و یا کاهش آن، تعیین ضابطه در دسته‌بندی مصطلحات و مدخل‌ها است. پایه و سند ما در دسته‌بندی، توجه به طبیعت و سطح مباحثی است که تحت هر مدخل قرار می‌گیرد؛ زیرا مدخل‌ها کلیدواژه‌هایی هستند که هر یک مجموعه‌ای از مطالب فقهی را پوشش می‌دهند. پس باید مطالب و مباحث فقهی تحت عنوان‌ها،

ضابطه دسته‌بندی قرار گیرد و نه خود عناوین. از این‌رو، اقسام عناوین و مدخل‌ها به صورت مدخل‌های اصلی، فرعی، ترکیبی و راهنما دسته‌بندی شد.

الف) مدخل‌های اصلی: عناوینی که نمی‌توان مباحث ذیل آنها را تحت عناوین دیگر درج کرد. این مدخل‌ها شایستگی استقلال و گردآوری همه مطالب مربوط به آن را دارند، مانند: صلوات، حج، استبراء و وضو.

ب) مدخل‌های فرعی یا ارجاعی: عناوینی که گنجاندن مباحث آنها در ضمن مدخل‌های دیگر پسندیده است، مانند: مسح، اعتصام، ابزار آب‌کشی و زلزله.

ج) مدخل‌های ترکیبی: عناوینی که با مدخل‌های دیگر در بعضی از مسائل خاص و یا از جهتی اشتراک دارند، مانند استقبال و صلوات که استقبال از جهت شرطیت برای نماز با آن ارتباط دارد، و مانند شرط ذبح و دفن. مدخل‌های ترکیبی، برزخی میان مدخل‌های اصلی و ارجاعی هستند که در صورت ارجاع کامل، غرض کاربران را در دستیابی به همه دامن‌های بحث و شاخه‌های مربوط به موضوع برآورده نمی‌کند. البته مدخل‌هایی که از نظر ماهیت بحث با هم مختلف هستند، در شمار موضوع‌های تألیفی لحاظ نشده‌اند، مانند قصاص و غصب؛ چون حیثیت بحث در قصاص تحقق عدوان و جنایت عمدی بر نفس است، اما در بحث غصب، عدوان و تعدی بر مال است.

د) مدخل‌های راهنما: گاه یک مبحث، دارای چند عنوان با معنای واحد است که تنها در لفظ اختلاف دارند یا اینکه در ماده و ریشه لفظ اشتراک دارند و در هیأت یا در معنا اختلاف دارند، اما در یک جا بحث می‌شوند. این‌گونه عناوین بدون هیچ موضوعی به عنوان اصلی ارجاع داده می‌شوند. مترادفات، مانند قراض و مضاربه، مشتقات همچون امام و امامه، عموم و خصوص مطلق مانند ابن الزنا و ولد الزنا از این دسته‌اند.

محور دوم: مقالات

مقالات دائرة المعارف به سه گونه تألیف و نگارش شده‌اند:

۱. مقاله‌های مفصل و مبسوطی که در آنها احکام، اقوال، ادله و مناقشات به صورت کامل مورد بررسی قرار می‌گیرد. مقالات مدخل‌های اصلی از این قبیل هستند؛

۲. مقاله‌های اجمالی و فشرده که در آن‌ها به

بیان کلیات و سرفصل‌ها بسنده شده است. مقالات ذیل مدخل‌های فرعی از این دست هستند؛

۳. مقالات متوسط که برخی از مطالب به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته و برخی دیگر به جاهای دیگر ارجاع داده می‌شود. در مقالاتی که ذیل مدخل‌های تألیفی و انتزاعی نگاشته شده، از این شیوه تبعیت شده است.

ویژگی‌های مقالات

مقالات، دو عنصر مهم را دربردارند: اول، عنصر تصویری که شامل بیان مدخل و تعریف لغوی و اصطلاحی آن است. دوم، عنصر تصدیقی که متشکل از مجموعه‌ای از احکام شرعی است. در این بخش به موضوع حکم شرعی که حکم فقهی دایر مدار آن است، پرداخته شده است و نیز به حکم شرعی تکلیفی مانند وجوب و حرمت، وضعی مانند ملکیت و صحت و همچنین به گرایش‌ها و رویکردهای فقهی اشاره شده است؛ زیرا موضع شرع گاه میان فقیهان اجماعی است یا اختلاف و کشف دیدگاه شرعی مرهون بحث‌های تخصصی و علمی است. بنابراین، در بسیاری از موارد با گرایش‌ها و نظریات فقهی متعدد رو به رو هستیم. دائرة المعارف تنها به موضوع رسمی و مشهور مذهب اشاره دارد. ولی از آنجا که باب اجتهاد مفتوح است، در گذر زمان موضوع مشهور تغییرپذیر است. از این رو، با توجه به خصوصیات و ویژگی‌های متون فقهی و اختلاف تعابیر، کار تفکیک نظریات و گرایش‌های فقهی مورد توجه است، و در این کار به ادله و مبانی نظریات فقهی نیز اشاره می‌شود، هر چند عوامل مؤثر در فهم و رمزبندی گرایش‌های فقهی کار آسانی نیست و نیازمند بررسی و پژوهش گسترده و تخصصی است.

از آنجا که دانشنامه، متخصصان و اهل فن را مخاطب اصلی می‌داند، تنها به ارائه اقوال فقهی و آرای فقیهان بسنده نشده، احتمالات و نظریه‌پردازی‌های علمی نیز مورد عنایت می‌باشد.

هر چند محدوده پژوهش، فقه اهل بیت (ع) است، اما تا حد توان دیدگاه‌های مذاهب دیگر نیز به صورت ضمنی یا مستقل مورد توجه است و در مقالات انعکاس می‌یابد. در استخراج و تطبیق فقهی نظریات آنها پس از بیان مدرک هر قول، با انصاف به داوری میان اقوال و اشکالات پرداخته شده است.

تاریخ مسائل و آرای فقهی از زمان پیدایش آنها، در عرصه علمی و تحولاتی که بر آنها گذشته است، در پرتو منطق درونی علم فقه

مورد عنایت بوده است و نه از زاویه شرایط اجتماعی و محیطی که خارج از محدوده استنباط فقهی وجود داشته است. برای اطمینان بیشتر از انعکاس سیر تاریخی مسائل فقهی، عین عبارات متون و نصوص فقهی نقل شده تا پژوهشگر در شناخت مراحل دگرگونی مسئله آگاهی بیشتری پیدا کند.

سطح استدلال با توجه به سطح مخاطبان تعیین گردیده و به منظور بهره‌وری هرچه بیشتر مخاطبان، در بیان ادله توسعه داده شده و آخرین دیدگاه‌های معاصران آورده شده است. در ارائه گزارش آرا واقع‌نگری صورت گرفته و از ادله تبرعی و توجیهی پرهیز شده است.

در تنظیم مباحث شیوه امروزی رعایت شده و مباحث تصویری و تصدیقی از یکدیگر تفکیک گردیده و با رعایت نظم و ترتیب منطقی فصل‌ها مرتب شده است. در ضمن، جامعیت و فراگیری و پویایی و نوآوری نیز در نظر قرار گرفته است. از این رو، فقه معاملات و قراردادهای با توجه به مباحث حقوقی جدید همگام شده است.

به منظور استحکام و اتقان هرچه بیشتر مباحث و استخراج آنها از منابع اصلی، نهایت کوشش به کار بسته شده است. از منابع متنوع فقهی و روایی استفاده گردیده و موارد اختلاف منابع نیز ذکر شده است.

محدوده منابع این دائرة المعارف از نظر زمانی، از غیبت کبری تا قرن پانزدهم و از نظر تکرر اجتهادات و نظریات فقهی، حوزه گسترده‌ای را در بر می‌گیرد. از این رو، به بخشی از منابع بسنده نشده، بلکه به همه کتاب‌های فقهی و فتوایی و استدلالی توجه شده است. بدین جهت، منابع مورد استفاده بالغ بر ده‌ها عنوان کتاب است. این منابع، مهم‌ترین کتب فقهی مراحل شش‌گانه تاریخی فقه املی را در بر می‌گیرد.

هر چند محدوده پژوهش،

فقه اهل بیت (ع) است، اما تا

حدّ توان دیدگاه‌های مذاهب

دیگر نیز به صورت ضمنی یا

مستقل مورد توجه است و

در مقالات انعکاس می‌یابد.

در استخراج و تطبیق فقهی

نظریات آنها پس از بیان

مدرک هر قول، به داوری

میان اقوال و

اشکالات پرداخته

شده است